

**Володимир Коваленко,
Олександр Моця, В'ячеслав Скороход**

ЧЕРНІГІВСЬКА ДІЛЯНКА «ШЛЯХУ МОНОМАХА»

У своєму «Повчанні дітям» Володимир Мономах розповідає, як під час князювання в Чернігові (1078 – 1093) він понад 100 разів мчав на виклик батька, Великого Київського князя Всеволода Ярославича, до Києва «від заутрені до вечірні». Проведена авторами археологічна розвідка дозволила конкретизувати маршрут князя на чернігівській ділянці шляху, виявити вздовж нього низку городищ, в яких могли чекати на нього змінні коні, без чого така швидкісна поїздка навряд чи могла б відбутися.

Ключові слова: Володимир Мономах, «Повчання дітям», шлях Чернігів-Київ, змінні коні, археологічна розвідка.

У «Повчанні дітям» Володимир Мономах, описуючи свій життєвий шлях, чи не найбільше уваги приділяє спогадам про 16-річне князювання на чернігівському столі [1], який він посів після битви на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., у котрій загинув Великий князь Київський Ізяслав Ярославич. Це відкрило шлях до київського престолу його батьку – Всеволоду Ярославичу, а Володимир зайняв чернігівський стіл, який, згідно із «Заповітом» Ярослава Мудрого, вважали своїм сини Святослава Ярославича. Саме це і стало надалі чи не головною причиною тривалих і кривавих усобиць на Русі, що завершилися І з'їздом князів у Любечі [2].

У пушах під Черніговом Мономах полюбляв полювати, з Чернігова він чи не щороку вирушав у походи то проти половців, то проти князів-суперників, котрі прагнули повернути відібрані у них батьківські володіння, чи поспішав до Києва на заклик батька, правою рукою і караючим мечем якого був. **«А из Чернигова в Киев около ста раз ѣздил к отцу, за один день проезжая, до вечерни»**, – зазначав Мономах у своєму «Повчанні» [3].

Ще академік Б. Рибаків звернув увагу на той факт, що подолати верхи упродовж одного світлового дня таку відстань можна було лише за умови, що вздовж усього шляху розташовувалися б городки-застави, у яких князь та його охорона могли б регулярно міняти коней [4], і навіть зробив спробу визначити основні з-поміж них: **«Один из них вел по правому берегу Десны через Гүцино, Шестовицы на Моровск и Лүтаву к Вышгороду, а другої, наиболее употребительный, а по кратчайшему расстоянию между Черниговом и Киевом по левому берегу Десны, где теперь пролегал шоссе... Путь этот начинался от Святой рощи и шел через пункты с древними названными а Скоренец, Олбин, Козелец (или мимо Остерского городца)»** [5]. Щоправда, в ході подальшого обстеження території між Черніговом і Києвом з'ясувалося, що вздовж лівого берега Десни (...де тепер пролегає шоссе...) давньоруські пам'ятки практично відсутні (окрім кількох селищ), тоді як уздовж правого ще розвідками О. Попка була виявлена низка городищ доби Київської Русі [6].

© Коваленко Володимир Петрович – директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, доцент кафедри історії та археології України ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка.

© Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАНУ, зав. відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, професор.

© Скороход В'ячеслав Миколайович – к.і.н., ст. викладач кафедри історії та археології України ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка.

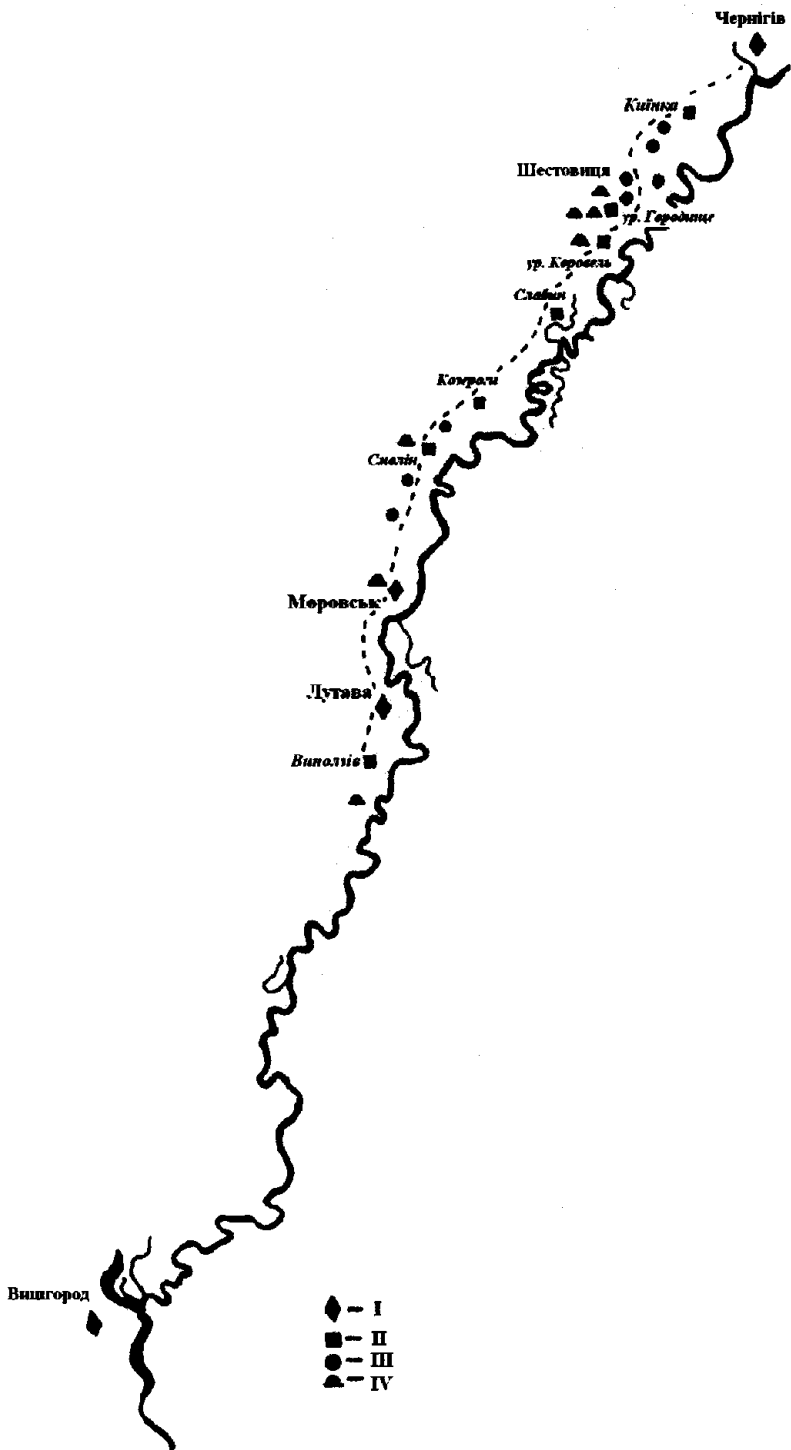

Рис. 1. Карта маршруту розвідки по правому берегу р. Десни.

Умовні позначення: I – літописне місто; II – городище; III – поселення; IV – могильник.

Експлікація:

1 – Чернігів; 2 – Киїнка; 3 – Шестовиця (ур. Городище); 4 – Шестовиця (ур. Король); 5 – Слабин; 6 – Козероги; 7 – Смолин; 8 – Моровськ (літописний Моровійськ); 9 – Карпилівка (літописна Лутава); 10 – Виповзів; 11 – Вишгород.

Побіжно на користь правобережного варіанту шляху свідчать і неодноразові згадки в літописах різноманітних подій, що розгорталися саме на правому березі Десни. Так, 1139 р. великий київський князь Ярополк Володимирович, який ішов на Чернігів, укладав мир з бунтівним чернігівським князем Всеволодом Ольговичем у Моровську [7]; 1155 р. Юрій Долгорукий прибув на «снем» з Ізяславом Давидовичем та Святославом Ольговичем в Лутаву [8]; 1159 р. знову ж у Лутаві відбувся «снем» Ізяслава Давидовича, Святослава Ольговича, Олега й Ігоря Святославичів та Святослава Всеволодовича [9]; 1176 р. саме Лутаву й Моровійськ «пожгоша» Олег Святославич [10] тощо. У той же час, на лівому березі Десни згадується тільки Городець Остерський.

Відтак, восени 2008 р. експедиція Інституту археології НАН України та Інституту археології Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка спробувала перевірити припущення Б. Рибакова й розпочала обстеження давньоруських пам'яток [11] уздовж ймовірної траси старого шляху з Чернігова до Києва (як відомо, сучасна «пряма» дорога Чернігів – Київ була прокладена лише наприкінці XVIII ст.). Обстеженню підлягали насамперед городища – найбільш вірогідні пункти зупинок князівського причту (Рис. 1).

Шлях розвідки розпочався з м. Чернігова і проходив через села: Киянка, Шестовиця, Слабин, Козероги, Смолин (Чернігівський р-н), Моровськ, Карпилівка, Виповзів (Козелецький р-н). Жодних земляних робіт розвідка не передбачала, тому була проведена лише детальна фотофіксація, точна прив'язка місцезнаходження кожного з пам'яток за координатами N, E за допомогою GPS-приладу та здійснені окремі графічні креслення (Рис. 1).

* * *

Свій шлях на Київ Володимир Мономах мав розпочинати з території князівського двору, що займав північну ділянку Чернігівського дитинця, де у 1985-1986 рр. був досліджений унікальний для Східної Європи двоповерховий храм-усипальниця, який небезпідставно пов'язують з ім'ям цього князя, споруджений у 70 – 80-х рр. XI ст. [12]. Далі він вів через Київську браму дитинця територією «окольного граду» та «передгороддя» до Любецької брами. Від неї дорога, огинаючи верхів'я глибоких Холодних ярів, повертала на південний захід і перетинала праву притоку Десни р. Білоус, уздовж якої, за свідченням літописів, розгорталася «вся жизнь» чернігівських князів [13]. Саме тут, у лісах на берегах Білоуса, половав Володимир Мономах, про що, на думку Б.О. Рибак, свідчить знайдений у цьому районі унікальний золотий медальон-змійовик із зображенням архангела Михайла (на лицьовому боці) та голови Медузи Горгони (на зворотному) вагою 200 г. [14].

Перетнувши Білоус, дорога прямувала до с. Киянка, сама назва якого, беззаперечно, засвідчує його зв'язок з обслуговуванням шляху (Рис. 1). За свідченнями П. Уварової, в північній частині с. Киянка, на мисоподібному виступі правобережної тераси р. Білоуса (на північ від гирла р. Киянки, існувало давньоруське городище. Проте обстеження території села, проведене О. Шекуном, не виявило тут будь-яких слідів фортифікаційних споруд; натомість тут зафіксовано кілька селищ IX – XIII ст., розташованих переважним чином на підвищеннях у заплаві [15].

Перше саме на цьому маршруті – поселення «Киянка – 1» (XI – XIII ст.), розташоване на порізаному ярами краю правобережної корінної тераси р. Десна, за 1 км на південь від села, на схід від дороги Киянка – Шестовиця, що повністю повторює напрямок старої київської дороги. Площа поселення становить понад 2 га і на сьогодні розорюється (Рис. 2-1). Поселення було відкрите О. Шекуном у 1982 р. Підйомний матеріал складається з фрагментів кругової кераміки XI – XIII ст.; зустрічаються уламки стінок амфорної тари та шматки жорен з овруцького шиферу.

Зазначимо, що селище на північній околиці с. Шестовиця, в ур. Селище (Рів), розташоване на краю високої надзаплавної тераси, ймовірно, стояло осторонь шляху, який ми розглядаємо. Він проходив, вірогідно, дещо західніше, хоча стверджувати це однозначно важко. Поселення 1946 р. обстежувалось Я. Станкевич, 1982 р. –

О. Шекуном, який з'ясував, що поселення має значно більші розміри, ніж вважала Я. Станкевич, поширюючись і на протилежний бік яру (ур. Рів-ІІ) [16]. На причину загибелі селища вказує виявлений в одному з жител скелет жінки 25 – 27 років з вістрям татарської стріли, що застрягло між хребцями хребта. (Рис. 3). 1926 р. тут залишалося ще 4 кургани від колись численної групи, які тоді ж розкопав П. Смоличев [17].

Наступним пунктом було городище в центрі с. Шестовиця Чернігівського р-ну (ІХ – ХІІІ ст.), повз яке київський шлях проходив ще 30 – 40 років тому. Городище міститься на високому місці берега р. Десна, в ур. Городище (Майдан) і за формою нагадує чотирикутник розмірами 150 – 160 x 270 – 300 м. Поверхня рівна, схили круті, місцями урвисті. Територія пам'ятки зайнята приватними садибами. З північного боку (з півночі і північного заходу) помітні рештки розораного і місцями знищеного повністю валу (на окремих ділянках заввишки до 3 м, шириною в підшві до 12 м) та рову (завширшки 8 м, глибиною 1,5 – 2 м). Біля підніжжя протікає р. Десенка (старорічище Десни). Першу згадку про Шестовицьке городище фахівці схильні вбачати ще в привілеї на Чернігів із Слабинським та Шестовицьким городищами, наданому у червні 1616 р. польською королівською канцелярією київському підкоморію Самуелю Горностаю [18]. Городище неодноразово згадується в літературі (О. Шафонський, Філарет (Гумілевський), М. Константинович, Д. Самоквасов, П. Уварова) [19]. Так, архієпископ Філарет у книзі п'ятій «Историко-статистического описания Черниговской епархии» відзначає, що «Доселе заметенъ здесь, на возвышенной площадке валь, съ южной стороны упирающийся подошвою въ речку Десенку и съ самими страшными обрывами, по которымъ трудно не только съехать, но и сойти пешему. Место это называется городищемъ и городкомъ. Входитъ въ крепость былъ съ трёхъ сторонъ: въ начале нынешняго столетія заметны были каменные столбы ворот ...».

Въ версте отъ поселения на севере, противъ самой крепости, есть курганы, называемые могилами...». [20].

У ХХ ст. городище обстежувалось Я. Станкевич (1946), В. Богусевичем (1947), О. Попком (1947), І. Ляпушкіним (1947), Д. Бліфельдом (1956), М. Кучерою та О. Сухобоковим (1974), В. Коваленком (2003) [21]. За спостереженнями О. Попка, ще в середині ХХ ст. простежувалися рештки внутрішніх перегородок валу (мав тоді висоту 1,5 – 2 м) і рову (глибиною до 1,5 м), якими воно розділялося на дві приблизно рівні частини (нині їх сліди вже не фіксуються). Культурний шар (до 1,25 м) утримує у невеликій кількості ліпну ранньослов'янську кераміку 2-3 чверті І тис., гончарну (ІХ – ХІІІ ст. та ХVІІ – ХІХ ст.), уламки пірофілітових жорен, вироби з металу, скляні намистини і фрагменти браслетів [22]. Із заходу до городищенського валу прилягало відкрите селище, що займало широку смугу вздовж краю тераси.

Від нього шлях, оминаючи невеличкі ярочки та повороти тераси, прямував до ур. Узвіз (крутий піщаний спуск з мису правобережної тераси Десни, утворений впадінням у неї стариці р. Жердова). Оминути його було практично неможливо: зі сходу за вузьким видовженим мисом Коровель розташовується низка деснянських стариць, із заходу – правий доплив Десни р. Жердова, впадаючи неподалік стрілки мису в старицю Десни Коровель, відому, як зазначалося ще за описом О. Шафонського: «Коровель, вступное из Десны, длиною на версту, шириною на 80 сажень» [23]. Цією важкопрохідною низиною дорога йшла кілька кілометрів до с. Слабин. Разом з підйомом в ур. Узвіз це була найважча ділянка шляху, що, вірогідно, й зумовило розташування саме тут митниці вже з ІХ ст. Цікаво відзначити, що вона продовжувала функціонувати навіть у другій чверті ХІ ст., коли життя на городищі Коровель на деякий час призупинилося після розгрому, заподіяного Мстиславом Володимировичем [24]. Побіжно на користь цього свідчать і матеріали досліджень курганів у групі в ур. Узвіз (4 група за Д. Бліфельдом), де поховання ХІ ст. перекривають рештки наземних жител, що загинули в пожежі на зламі І – ІІ чвертей ХІ ст. [25].

Проминувши ур. Узвіз, шлях проходив повз (чи й через) широко відоме городище

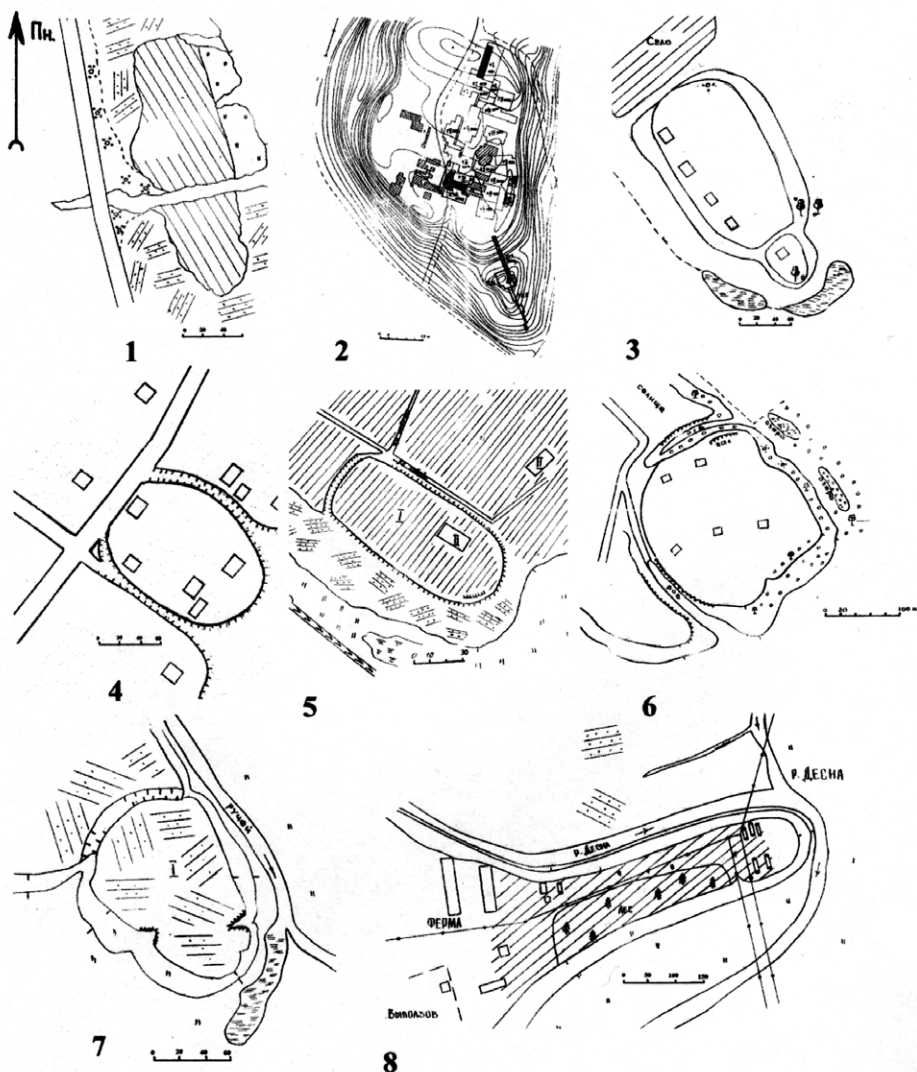

Рис. 2. Схемплани городищ і селищ по «Шляху Мономаха»:

1 – поселення «Киянка – 1»; 2 – городище в ур. Коровель; 3 – городище в с. Слабин; 4 – городище в с. Козероги; 5 – городище в с. Смолин; 6 – городище в с. Мороськ; 7 – городище в с. Карпилівка; 8 – городище в с. Виповзів.

в ур. Коровель (150 x 80 – 100 м), розташоване за 1,5 км на південь від села (Рис. 2-2). Городище і посад (700 – 1000 x 80 – 400 м), що прилягав до нього з півночі, займали вузький і довгий мис, котрий більше ніж на 1 км виступає в заплаву р. Десна, виходячи до згаданого вище оз. Коровель. Як показали новітні дослідження, шестовицький посад уже в Х ст. мав чітку вулично-садибну планову структуру з житловими кварталами, що відокремлювалися один від одного вулицями й провулками. Біля підніжжя мису виявлено обширний поділ; навколо розташовувалися численні курганні групи. Пам'ятка досліджувалася П. Смолічевим, Я. Станкевич, Д. Бліфельдом, Ф. Андрощуком, В. Коваленком та О. Моцею [26]. На пам'ятці виявлені матеріали доби неоліту, бронзи, раннього залізного віку, слов'янських культур та давньоруського періоду зі значним домінуванням артефактів кінця IX – початку XI ст. [27].

Від ур. Узвіз дорога вела від Узвозу через заплаву в напрямку с. Слабин (повторюючи сучасну). Загальна ширина дороги у середньому 1,65 м; колії місцями розмиті чи розбиті і мають ширину 0,40 – 0,60 м при заглибленні в материк на 5 – 6 см.

[28]. Перетнувши посад, дорога проходила через городищенські брами і виходила до південного в'їзду, що похило спускається до заплави [29], котрий до проведення досліджень 2010 р. помилково вважався авторами пізнім [30]. Огинаючи з півдня городищенський мис, шлях територією подолу вів уздовж західного берега стариці Коровель на Слабин. При цьому він проходив, вірогідно, по вимощеній деревом набережній, сліди якої виявлені роботами 2003 – 2004 рр. [31], перетинаючи стариці р. Жердови по мостах, ями від опор яких зафіксовані 2005 р. [32].

Побіжно на користь проходження одного з відгалужень шляху на Київ територією Шестовицького подолу свідчить і знайдена на III підвищенні сильно потерта свинцева висла печатка Володимира Мономаха, поганої збереженості, з поясним зображенням Св. Василя Кесарійського в святительських ризах (на нашому екземплярі не читаються), з піднятою в благословляючому жесті правою рукою (ледь читається права сторона руки) та кодексом – в лівій (ледь читається ліва сторона книжки), з благопожажальним написом давньоруською мовою в 4 чи 5 рядків на реверсі (читається погано): «Господи, помози рабу своєму Василю». Діаметр молівдовула 24 x 25 мм; зверху і знизу – розриви по отвору каналу від шнурка. Колончасті написи по боках зображення святого (на аверсі) не простежуються [33].

Печатки цього типу вперше були атрибутовані ще М. Лихачовим, котрий вказав як на найбільш вірогідного її володаря на Володимира Мономаха, «в многолетнее княжение которого княжеская печать могла иметь не только несколько матриц, но и изменяться в самом типе» [34]. До нашої знахідки було відомо 29 екземплярів подібних молівдовулів від 19 пар матриць, серед яких 1 знайдена 1990 р. у Чернігові, на території Передгороддя [35]. Отже, наша знахідка є 30-ою. Найближчими до неї є №99 та №100 (за зведенням В. Яніна), знайдені відповідно в Києві та Білгороді [36].

Після загибелі Шестовицького комплексу в середині XIII ст. життя тут не припинилося, як і в багатьох інших місцях регіону (що було зумовлене насамперед необхідністю безперерйного функціонування шляху), а лише перемістилося до заплави, на південний захід від городища, де 1970 р. М. Попудренко та О. Шекун відкрили поселення XIII – XIV ст. в ур. Заплава, через яке саме і проходив шлях [37].

Наступний укріплений пункт по трасі шляху розташований в с. Слабин, за 29 км від Чернігова нижче за течією р. Десни, на відстані візуальної видимості від попереднього. Городище розміщене в південно-східній частині села, в ур. Деканівщина, на високому мисі над р. Слабинь (Рис. 8 – 10). Пам'ятник обстежувався О. Попком, І. Ляпушкіним, М. Кучерою та О. Сухобоковим, В. Коваленком, О. Шекуном та ін. Слабин, поза всякими сумнівами, був також давньоруським містом* (за свідченням Філарета, він згадується як місто ще в актах 1625 р.) [38]. Майданчик городища (210 x 30 – 90 м) овальної форми, видовжений з півночі на південь, з відносно рівною площадкою, дещо похилою у напрямку до заплави Десни. В південній частині городища і досі простежується рів, що відмежовував мисову частину городища від основної площі, глибиною до 0,5 м, завширшки 5 – 6 м. Вал і рів з напільного боку, відзначені ще в опису О. Шафонського [39], нині майже непомітні. Культурний шар потужністю до 1 м містить кераміку, вироби з металу, уламки скляних браслетів, шиферу, залізні шлаки, кістки тварин. За керамічним матеріалом городище датується I тис. н.е. та IX – XIII ст. На сьогодні площа городища зайнята старим кладовищем та приватними садибами (Рис. 2-3). На північ від городища, за зовнішнім валом, розташовується селище X – XIII ст., територія якого нині під приватною забудовою [40].

Наступний пункт, що також на відстані візуальної видимості від попереднього, розташований в с. Козероги. Городище, розміщене на північній околиці села, в ур. Шваччина гора, на високому (до 10 м) мисі корінної правобережної тераси р. Десна, вперше було обстежене і введене до наукового обігу О. Попком. Обстежувалося О. Шекуном. Площадка городища овальної форми, 35 x 50 м, поверхня рівна, з невеликим ухилом у бік річки. Залишки оборонних споруд не виявлені. В культурному шарі значної

* Назви міст на –ин типові для південно-руських земель: Нежатин, Горошин, Пирятин, Костятин, Чучин, Малин, Микулин, Кудин, Губин тощо.

потужності (до 0,8 м) знайдені уламки скляних браслетів, металеві шлаки та вироби, а також фрагменти гончарного посуду X – XIII ст. та невелика кількість ліпної кераміки слов'янського часу (остання чверть I тис.). З півночі до городища прилягав неукріплений посад (Рис. 2-4). Потужність культурного шару на посаді – 0,2 – 0,3 м. Підйомний матеріал представлений керамікою X – XIII ст. [41].

Від с. Козероги шлях пролягав через с. Смолин*. Городище розташоване на південно-східній околиці села, на найвищій точці мису, і має форму овалу. Обстежувалося О. Попком, І. Ляпушкіним, М. Кучерою та О. Сухобоковим, В. Коваленком, О. Шекуном та ін. Зі сходу відокремлено невеликим ярмом, по якому проходив в'їзд із заплави. З напільного (північного) боку ледь простежуються сліди замитого рову завширшки до 6 м, глибиною до 0,5 м. Залишки валу, що раніше оперізував городищенський майданчик (110 x 50 м) по периметру, помітні зараз лише на південному його краю (Рис. 2-5). Потужність культурного шару – до 1,25 м. У результаті шурфовки 1992 р. на східному схилі тераси виявлені розвал ліпного горщика колочинської культури та фрагменти гончарного посуду X – середини XIII ст. З півночі і сходу до городища прилягало відкрите селище, за межами якого був курганний могильник, від 5 груп котрого зберігся один розораний насип на території села [42].

Городище VIII – XIII ст. в с. Морівськ Козелецького р-ну розташоване на відносно більшій відстані від попереднього, ніж описані вище, і ототожнюється з літописним містом Морівійськом, уперше згаданим у літописах під 1139 р., а потім – під 1152, 1155, 1159, 1169 рр. [43]. Місто часто використовувалося князями для переговорів (1139 р. – Всеволод Ольгович з Ярополком Володимировичем, 1160 р. – Святослав Ольгович з Ростиславом Смоленським) чи як місце зосередження сил перед самим кордоном (1152 р., 1155 р.) і мало важливе стратегічне значення. Тому чернігівські князі, як свідчить літописна стаття 1159 р., намагалися утримувати Морівійськ разом з іншими найважливішими містами центральної частини князівства у складі своїх вотчинних володінь, а їх вороги – поплондрувати за першої ж змоги. На думку філологів, назва міста походить від праслов'янського кореня «мор», «морав» – сира земля, що поросла травою [44]. В «Книге Большому Чертежу» згаданий як Муромеск [45], що суттєво полегшило його локалізацію [46].

Городище розташовувалося на високому крутому мисі правого берега Десни, мало овальну форму (190 x 225 м), витягнуту з півночі на південь. Розміри пам'ятки та характер знахідок підтверджують високий соціальний статус Морівійська, який постає за відомостями письмових джерел. Зараз територія городища зайнята приватними садибами. Залишки оборонних споруд унаслідок господарської діяльності майже повністю знищені (Рис. 2-6). Ще у 1940-х рр., за свідченнями О. Попка, були помітні сліди напільного рову глибиною 1 – 1,5 м та шириною до 10 м [47]. О. Шафонський відзначає наявність тут залишків «древнього земляного укрєплення; сие укрєпление, в одном низком валу состоящее, простирается вниз, по правому берегу реки Десны на версту...» [48]. Залишки валів нині можна простежити лише по краю мису з напільної сторони. Судячи з описів О.Шафонського та О. Попка, ще один вал проходив посередині майданчика та по його периметру, розділяючи городище на дві частини [49]. Загальна площа городища – понад 4 га; потужність культурного шару – 1,25 – 1,5 м. Проведене В. Коваленком 1983 р. шурфування пам'ятки виявило ліпну кераміку VIII – IX ст. та давньоруського часу X – XIII ст., а також уламки жорен з вулканічного туфу та шиферу, шлаки, крицю, скляні намистини та фрагменти скляних браслетів, мармуровий хрест-тільник, шиферні пряслиця, залізні (у т.ч. – уламок шпори типу III за А. Кіріпчінковим, що датується першою половиною XIII ст.). На думку останнього, подібні шпори призначалися лише для важкоозброєних вершників [50], кістяні вироби й ін. [51]. З півночі й заходу до городища примикало відкрите селище IX – XIII ст.; у західній частині села відоме ще одне (X – XIII ст.) [52].

Могильник літописного Морівійська колись займав значну частину села і нараховував десятки насипів щонайменше у трьох групах [53]. Один з них, у центрі села, досліджений 1889 р. В. Беренштамом [54], де під насипом (2,2 м заввишки, довжина кола 35 м) виявлено, на його думку, трупопалення на місці, що дозволяє датувати

його X ст. [55]. Судячи з літописної згадки під 1159 р., Морівійськ входив до складу вотчини чернігівських князів [56].

Найзаплутанішою є ситуація з літописною Лутавою, згаданою під 1155, 1159 та 1175 рр., що мала розміщатися на трасі мономахового шляху і була крайнім пунктом на південному кордоні Чернігівського князівства. Існування на сучасній карті одноіменного топоніма (с. Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл.) наштовхнуло більшість дослідників на думку про локалізацію літописного міста саме на її місці. Проте на місці сучасного с. Лутава давньоруські пам'ятники не виявлені, що змушує нас детальніше оглянути його околиці.

Між селищами Короп'є і Карпилівка, на 1,2 км південніше с. Карпилівка, розташоване наступне городище. Пам'ятник займає сильно виступаючий у заплаву р. Десни мис корінного берега (висота 5 – 12 м), що зі східної та південної сторін обмежений струмком, а із західної – старицею Десни. Стрілку мису, що являє собою майданчик овалоподібної форми (90 x 150 м), відсікають від основної частини знівельований оранкою вал і замитий рів (Рис. 2-7). Пам'ятка обстежувалася С. Одинцовою та О. Шапошніковою (1948 р.), В. Коваленком (1983 р.), О. Шекуном (1985 р.), А. Козаковим (1989 р.) та ін. [57]. Підйомний матеріал представлений дрібними уламками горщиків XII – XIII ст., фрагментами шиферу тощо. Поселення-посад (240 x 160 – 300 м) примикає до городища з південно-західного краю і займає понижену з північного заходу частину мису. Не виключено, що на цій ділянці пам'ятки були допоміжні укріплення. Знахідки як на городищі, так і на посаді датуються XII – серединою XIII ст. і в цілому мають міський характер. На думку ряду дослідників, комплекс пам'яток біля с. Карпилівка можна пов'язати із літописним містом Лутавою, згаданим під 1139 р. [58].

Одним із найяскравіших археологічних об'єктів на лівобережжі понизззя Десни слід визнати городище з посадом і подолом, розташоване на 400 м північніше с. Виповзів та на 800 м на південь від с. Лутава. Городище вперше обстежене В. Беренштамом (1889 р.), який заклав на майданчики шурф (3,40 x 3,15 м) і першим ототожнив його з рештками літописної Лутави [59]. У звіті до ІАК він подає опис і план городища та його околиць, розглядає зібрану тут кераміку. Описуючи городище, дослідник відзначив наявність залишків валів по периметру майданчика заввишки близько 2 м. Пізніше пам'ятку оглядали й досліджували члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії В. Шугаєвський, Ф. Садовський та Є. Корноухов (1911 р. – 1912 рр.), А. Розанов (1924 – 1925 рр.), І. Ляпушкін (1947 р.), О. Попко (1947 – 1948 рр.), С. Одинцова та О. Шапошнікова (1948 р.), М. Кучера та О. Сухобоков (1971), В. Коваленко (1983, 2009 рр.) та А. Козаков (1989 – 1990 рр.), В. Скороход (2009 – 2010 рр.) [60]. Зокрема, В. Шугаєвський та Є. Корноухов 1912 р. з дозволу Імператорської Археологічної Комісії заклали на городищі та посаді траншею, 2 шурфи та розкопали 5 «бугрів», що дозволило виявити на краю майданчика городища кузню (?), а на посаді – рештки 3 жител з глинобитними печами [61].

А. Розанов зазначав, що городище «дуже зруйновано, насип заввишки з південного сходу приблизно 40 метрів. Культурний шар визначається окремими плямами... на південний схід високості перед «городищем». Він заклав невеликий розкоп на схилі городища в напрямку до р. Кринка та шурф [62].

У серпні 1948 р. старожитності Виповзова були обстежені співробітниками Інституту археології АН УРСР С. Одинцовою та О. Шапошніковою. Вони зазначили, що «городище та поселення біля с. Виповзів є, судячи з площі, яку вони займають (довжина поселення близько 500 м при ширині до 75 м), залишками якогось міста Київської Русі. На території поселення, що заросла тепер шелоугою, зустрічається велика кількість досить значних підвищень, які складаються з перепаленої печини та уламків кружального посуду XI – XIII ст. Можна думати, що це – залишки печей...». [63].

Виповзівське городище далеко видається («виповзає») в широку заплаву Десни, якраз навпроти літописного Городця на В'єстрі, що належав Мономашичам і слугував ідеальним форпостом для стрімкого кидка як на Київ, так і на Чернігів. До того ж тут

і в XIX ст. був важливий кінний брід. Нарешті, далі на південь починалася сильно забagnена територія, що була практично безлюдною як за доби Київської Русі, так і пізніше, в часи литовські, коли ці землі входили до складу Остерського староства. Відтак, саме тут, у прикордонній смузі, й мали проходити князівські з'їзди-«снєми», що справді відбувалися у 1155 р. та 1159 р., а 1175 р. місто «пожгоша» разом із сусіднім Моровійськом, що й дозволило більшості вчених ототожнювати Виповзівське городище з рештками літописної Лутава [64].

Городище займає вузький сильно видовжений мис правобережної тераси Десни заввишки 15 – 20 м, що з трьох боків оточений руслами р. Кримка (права притока Десни) та старицями останньої, котрий на 600 м висунутий у заплаву. Городище округлої форми розташоване на самій кінцівці мису, що на 3 – 4 м підвищується над рештою тераси. Воно вражає своїми мініатюрними розмірами – 75 x 90 м по зовнішньому обрізу валів і всього 30 x 40 м – власне майданчик. Рештки валів, що колись оточували городище по всьому периметру, практично повністю розвіяні (мис має алювіальне походження і цілком складається із сипучого річкового піску) і лише деінде швидше вгадуються, ніж фіксуються. З напільного боку проходив рів, що нині практично завіяний все тим же піском і ледь простежується вздовж схилу городища (Рис. 2-8). З півдня до городища прилягав, займаючи решту території мису, значний за розмірами відкритий посад площею 75 – 100 x 300 – 450 м, сильно пошкоджений силосними ямами, тренувальними військовими окопами навчального центру «Десна» та залишками будівель від колишньої МТФ у його південній частині [65].

Дослідження Виповзівського городища були продовжені А. Козаковим у 1989-1990 рр. [66]. Нові дослідження, проведені на Виповзівському комплексі у 2009-2010 рр. В. Скороходом, показали, що городище, засноване в останній чверті IX ст., у першій половині X ст. переживає погром, який супроводжується сильною пожежею, після чого городище незабаром відроджується, але назавжди втрачає своє значення, про що свідчить різке скорочення площі посаду. Відтак його тотожність з літописною Лутавою стає проблематичною.

Вирішити остаточно заплутану проблему з локалізацією літописної Лутава допомагають письмові джерела XIV – XVII ст., частина з яких одночасно згадує і Виповзів* (у складі Остерського староства), і Лутаву (на Московському кордоні), що не дозволяє змішувати ці топоніми і однозначно свідчить на користь карпилівського городища як решток літописного міста.

Далі вниз по Десні різко змінюється ландшафт. На півдні межиріччя Десни та Дніпра, нижче Виповзова, чернігівська територія не доходила до гирла Десни на 30 – 60 км: як неодноразово зазначали дослідники, цей район належав до Київської землі [67]. Межею між ними слугувала смуга боліт (Великі та Малі Ровжі, Остриганьке, Лиховське, Плавлі, Торцьке та найбільші з них площею кілька тисяч десятин – Вершина та Видра), що тягнулися від с. Лутава Чернігівської обл. на Десні на північний захід до с. Окунинове (нині затоплене Київським водоймищем), а від нього – вздовж Дніпра майже до с. Дніпровське (літописне місто Навоз), відрізаючи чималий шмат території (понад 600 кв. км) у самому пониззі межиріччя** [68].

На думку П. Толочка, чернігівсько-київський кордон спочатку проходив приблизно за 30 км вище по Десні, північніше літописного Моровійська, і лише у другій половині XII ст., після захоплення Ольговичами Лутава та Моровійська був відсунутий південніше [69]. В такому випадку цей кордон міг би позначатися на місцевості розташованим на північний захід від с. Моровськ Козелецького р-ну Бондаревським болотом. Проте, хоч освоєння пониззя Десни справді відбувалося з Києва, а не з Чернігова, літописи, на наш погляд, не дають підстав для таких висновків: і Лутава, і Моровійськ [70] із самого початку згадуються в них як чернігівські, а не київські міста. Вірогідніше, що зазначена ділянка чернігівсько-київського кордону склалася ще на середину XI ст. за заповітом Ярослава Мудрого. Однак уже на кінець XI ст. ситуація тут значно ускладнилась у зв'язку з передачею після Любецького з'їзду

* Перша згадка з 1392 р.

** Приблизно так же проходить сьогодні кордон між Чернігівською та Київською обл.

1097 р. на вимогу Володимира Мономаха Остерського Городця з підпорядкованими йому землями до складу Переяславської землі. І хоч територія Остерської волості, як засвідчує актовий матеріал XIV – XVII ст., лежала переважно на лівому березі Десни в пониззі Остра, на правобережжі Десни їй належали, згідно з люстрацією 1552 р., Виповзів, Боденьки, Жукин та Чернін. Таким чином, у межиріччі Дніпра та пониззі Десни стикалися території Чернігівської, Переяславської та Київської земель.

Відтак, уже з Виповзова маршрут досліджуваної дороги, вірогідно, мав різко змінитися, адже прохід уздовж правого берега Десни у напрямку на Вишгород був практично неможливим через заводнення заплави та боліт щонайменше півроку. Не відомі досі нижче Виповзова по деснянській терасі і будь-які археологічні пам'ятки, що підтверджує наші припущення. Далі шлях мав роздвоїтись: одне його відгалуження могло йти західніше, обходячи болотні масиви (територією Київської землі), інше під Виповзовом повертало на схід, де в районі Остра (літописний Городець Остерський) був відомий кінний брід (територією Переяславської землі). Проте це вже тема іншої детальнішої розвідки.

Отже, в результаті розвідки експедиція оглянула дев'ять пам'ятників, більшість з яких розміщена на території населених пунктів і частково поруйнована діяльністю їх мешканців. Оглянуті городища та поселення розташовані на відстані від 8 до 20 км одне від одного і не виключено, що частина з них могла виступати укріпленнями, однією з функцій яких був контроль водного і сухопутного шляху Чернігів – Київ, відомого в історіографічній традиції як «Шлях Володимира Мономаха».

¹Поучение Владимира Мономаха // Изборник. – М., 1969. – С. 162 – 163.

²Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 24 – 34.

³Поучение Владимира Мономаха. – С. 160 – 161.

⁴История СССР. – Т. I. – М., 1966. – С. 558.

⁵Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – № 11. – Т. I. – С. 14.

⁶Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середні віки на Україні. – Вип. I. – С. 129 – 138.

⁷Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 302.

⁸Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 482.

⁹Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 498.

¹⁰Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 599.

¹¹Коваленко В., Моця О., Скороход В. Археологічна розвідка по «шляху Мономаха» // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2010.

¹²Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 142 – 157.

¹³Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 361.

¹⁴Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. – С. 8; Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи. – М., 1964. – С., 19 – 20; Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси. – М., 1984. – С. 104; Василенко В.М. Русское прикладное искусство. – М., 1977. – С. 336.

¹⁵Уварова П.С. Городища и курганы с погребениями в урнах // Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 91; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX – XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 96.

¹⁶Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. – Вып. 87. – М., 1962. – С. 14 – 15; Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // Археологические открытия 1983 г. – М. 1985. – С. 288.

¹⁷Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 11; Коваленко В., Черненко О. Петро Смолічев і перші дослідження в Шестовиці // Три століття

гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001 – С. 97.

^{18.} Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). – К., 2006. – С. 249.

^{19.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 235; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.5. – С. 86; Самоквасов Д.Я. Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии // Древние города России. Историко-юридическое исследование. – Спб., 1873. – Приложения; Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. – М., 1908. – С. 103 – 104; Константинович Н.А. О курганах Черниговского уезда // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1878. – С. 184; Уварова П.С. Городища и курганы с погребениями в урнах. – С. 91.

^{20.} Филарет. Историко-статистическое описание... – С. 86.

^{21.} Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник ... – С. 14 – 15; Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 1. – К., 1949. – С. 50 – 56; Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 г. // НА ІА НАНУ. – 1946/20. – №№ 3562 – 3565; Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 131 – 132; Попко А.А. Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова // НА ІА НАНУ. – 1947/20. – № 548, № 882; Ляпушкин І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 297, 298; Ляпушкин І.І. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа. – МИА № 104. – М.-Л., 1961. – С. 314 – 315; Ляпушкин І.І. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX вв.). – МИА № 152. – Л., 1968. – С. 80; Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 5 – 7; Бліфельд Д.І. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1956 г. // НА ІА НАНУ. – 1956/12а. – №№ 2822 – 2829; Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАНУ. – 1971/17а; Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 234.

^{22.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 131 – 132.

^{23.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С.235.

^{24.} Kovalenko V. Černigiv und Čestovica: Kontakte zwischen Slawen und Skandinaviern im östlichen Einzugsgebiet des Dnepr am Ende des 9. und 10. Jahrhundert // Europa im 10. Jahrhundert Archäologie einer Aufbruchzeit. – Mainz am Rhein, 2002. – P. 247.

^{25.} Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки... – С. 10; Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. – С. 234.

^{26.} Смолічев П.І. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. – 1926. – Кн. 1. – С. 178 – 180; Смолічев П.І. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 56 – 64; Смолічев П.І. Щоденник розкопок у с. Шестовиці на Чернігівщині, на городищі Коровель. 21.V1. – 11.V11. 1925 р. // НА ІА НАН України. – Авторський фонд. – № 236. – С. 8 – 47; Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. – Вып. 87. – 1962. – С. 6; Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 1. – К., 1949. – С. 50 – 56; Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 г. // НА ІА НАН України. – 1946/20. – №№ 3562 – 3565; Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції ІА АН УРСР 1948 р. // НА ІА НАН України. – 1948/11. – № 814; Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовиця // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 130 – 131; Бліфельд Д.І. Славянские памятники Черниговщины по исследованиях последних лет // КСИА АН УССР. – Вып. 2. – К., 1953. – С. 30; Андрощук Ф.О. Звіт про роботи в околиці с. Шестовиця Чернігівського району Чернігівської області у 1993 р. // НА ІА НАН

України; Коваленко В.П. Отчет о разведочных работах в Среднем Подесенье в 1976 г. // НА ІА НАН України. – 1976/118. – №№ 8225 – 8227; Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. – № 36. – К., 1981. – С. 91 – 97; Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287 – 288; Коваленко В.П., Шекун А.В. Исследования в Шестовице // АО 1984 года. – М., 1986. – С. 247; та ін.

^{27.} Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин, 2009. – С. 11 – 94.

^{28.} Коваленко В., Луценко Р., Моця О., Терещенко О. Дослідження в Шестовиці у 2008 р.

^{29.} Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки... – С. 9.

^{30.} Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2003. – С. 56.

^{31.} Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003 – 2004 рр. – С. 234.

^{32.} Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2005 р. // Дослідження в Шестовиці в 2004 – 2005 рр. – Київ – Запоріжжя, 2006. – С. 198.

^{33.} Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. – С. 82.

^{34.} Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. – Л., 1928. – Вып. 1. Труды Музея палеографии. – С. 109.

^{35.} Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV в. – Т. I. – Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – С. 68 – 70, 187 – 189, 258 – 259, 291 – 292; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X – XV в. – Т. I. – Печати, зарегистрированные в 1970 – 1996 гг. – М., 1998. – С. 41, 125 – 126, 263 – 264, 322 – 323.

^{36.} Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... – С. 187.

^{37.} Веремейчик О.М., Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005 – 2007 рр. – К. – Запоріжжя, 2007. – С. 105 – 108.

^{38.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 134 – 135; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.5. – С. 86.

^{39.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С. 219.

^{40.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.

^{41.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.

^{42.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135 – 137.

^{43.} Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 302, 457, 478, 500, 504, 599.

^{44.} Роспанд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточно-славянская ономастика. – М., 1972. – С. 66.

^{45.} Книга Большому Чертежу. – М.-Л., 1950. – С. 103.

^{46.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.

^{47.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С. 217 – 218; Марков М.Е. О городах и селениях в Черниговской губ... – С. 205 – 208; Арцыбашев Н.С. Повесть о России. – Т. 1. – М., 1838. – Кн. I. – С. 31, № 130; Неволин Н. – Исследования о городах русских. Общий список русских городов // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – Т. XII – С. 438 – 439; Погодин М.П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств, с 1054 по 1240 г. – Т. II. – Княжество Черниговское. // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – № 9. – С. 452; Погодин М.П. – Исследования, замечания и лекции о русской истории. Период удельный, 1054 – 1240. – М., 1850. – Т. 4. – С. 240; Соловьев С.М. – История России с древнейших времен. – Кн. 1. – М., 1960. – Т. 2. – С. 708, № 206; Барсов Н.П. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь Русской земли (IX – XIV ст.) – Вильна, 1865. – С. 127; Багалея Д.И. История Северной земли до половины XIV ст. Историческая монография. – К., 1882. – С. 145; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Истори-

ко-географическое исследование. – М., 1951. – С. 227; Зайцев А.К. – Черниговское княжество X – XIII вв. Историко-географическое исследование. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1976. – С. 200, 223.

^{48.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С. 217.

^{49.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.

^{50.} Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв. – Л., 1973. – С. 65 – 66.

^{51.} Коваленко В.П. Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 53.

^{52.} Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки... – С. 135.

^{53.} Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества ... – С.218; Марков М.Е. О городах и селениях в Черниговской губ., упоминаемых в Несторовой летописи, как они в оной следуют по порядку годов // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – СПб., 1815. – Т. 40. – С. 208; Сведения 1873 года о городищах и курганах // ИАК, вып. 5. – СПб, 1903. – С. 95.

^{54.} Беренштам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // НА ИИМК РАН. – Ф. I. – 1889/48. – С. 6 – 7.

^{55.} Самоквасов Д.Я. Материалы по археологии Черниговской губернии // Труды Предварительного Комитета по устройству XIV АС. – Вып. 1. – М., 1915. – С. 44; Соловьева Г.Ф. Погребальные обряды // Древности железного века в междуречье Десны и Днепра. – М., 1962. – С. 63.

^{56.} Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 599.

^{57.} Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки по нижній течії Десни // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 95 – 96; Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287; Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації літописної Лугави) // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернівці, 1997. – С. 101 – 108.

^{58.} Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки... – С. 95 – 96; Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр... – С. 101 – 108; Коваленко В., Скороход В. Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вып. 73. – Історичні науки. – № 6. – С. 66 – 81.

^{59.} Беренштам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // Научный архив ИМК РАН. – Рукоп. архив. – Ф. 1. – Оп. 1889. – Спр. 48. – Арк. 4 – 5 зв.

^{60.} Отчет о деятельности Черниговской губернской архивной комиссии за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 9 – 10; Ясновська Л. Вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів. – Ніжин, 2007 – С. 32; Розанов А.Г. Відчит про археологічні роботи на території Остерщини в 1922 р. // НА ІА НАН України. – Фонд ВУАК. – № 552. – Арк. 1 – 1зв.; Ляпушкин И.И. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII – X вв. // КСИИМК. – Вып. XII/ – М.-Л., 1946. – С. 117 – 121; Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 104. – С. 15; Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института археологии АН СССР 1961 г. // НА ИМК РАН. – Рукоп. архив. Ф. 35. – Оп. 1. – 1961. – № 21; Тяпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 297; Папко А.А. Памятники зарубинецкой культуры Нижнего Подесенья /1948/1960/1964/. Материалы к археологической карте (рукопис). – С. 16. – № 20; Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки... – С. 95 – 96; Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАН України, 1971/17а. – С 59; Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287;

Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр... – С. 101 – 108; Коваленко В., Моця О., Скороход В. Археологічна розвідка по «Шляху Мономаха» // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009 – С. _____; Коваленко В., Скороход В. Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні – С. 66 – 81; Скороход В.М. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К., 2010 (у друці); Скороход В.М. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2010 р. // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. – К., 2011 (у друці).

^{61.} Отчет о деятельности Черниговской губернской архивной комиссии за 1912 год. – С. 9 – 10; Ясновська Л. Вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини... – С. 32.

^{62.} Розанов А.Г. Відчит про археологічні роботи на території Остерщини... – Арк. 1 – 13в.

^{63.} Копилов Ф.Б., Одинцова С.М., Шапошникова О.Г. Археологічні розвідки... – С. 95 – 96.

^{64.} Арцыбашев Н.С. Повествование о России. – Т. I. – М., 1838. – Кн. 2. – С. 162. – № 1016; Багалея Д.И. История Северной земли до половины XIV ст.) – К., 1882 – С. 149; Барсов Н.П. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь Русской земли. (IX – XIV ст.) – Вильна, 1865. – VIII. – С. 117; Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885. – IV. – С. 149; Беренштам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // НА ИМК РАН. – Рукописний архів. – Ф. 1. – Оп. 1889. – Спр. 48. – Арк. 6 зв. – 7; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. II. – XI – XIII вк. – Львів, 1905. – С. 320; С. 602: Мапа «Чернігівщина і Переяславщина в XI – XIII в.»; Dimnik M. The Dynasty of Chernigov. 1054 – 1146. – Toronto, 1994. – P. 14, 52, 221; Map 5; Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975. – С. 78; Зайцев А.К. Черниговское княжество X – XIII вв. Историко-географическое исследование. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1976. – С. 199, 221; Коваленко В.П. Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли (IX – XIII вв.) – Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1983. – С. 245 – 247; Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – С. 159. – Рис. 45. – № 556; С. 218. – № 556; Kuczynski S.M. Ziemia Chernihovsko-Siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 41; Марков М.Е. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи, как они в оной следуют по порядку годов // Периодические сочинения об успехах народного просвещения. – С. Пб, 1815. – Т. 40. – С. 208; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. – М., 1951. – С. 227; Погодин М.П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств, с 1054 по 1240 г. – II. – Княжество Черниговское. – Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – № 9. – С. 454; Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. Период удельный, 1054 – 1240. – М., 1850. – Т. 4. – С. 241; Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли. – К., 1988. – С. 74 – 75; Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860 – 1905 гг. и Черниговского губернского Статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С. Уваровой (О нахождении денежных кладов и других древностей) // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 62; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн. 1. – Т. 1 – 2., М., 1960. – С. 725, № 346; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII вв. – К., 1980. – С. 116; Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 114, карта «Чернігівська і Переяславська землі у XII – XIII ст.».

^{65.} Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье. – С. 287.

^{66.} Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «сними» 1155 та 1159 рр. – С. 101 – 108.

^{67.} Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С. 9 – 10; Толочко П.П. Киев и Киевская земля... – С. 115 – 116.

^{68.} Ошкоков Е.Ф. Материалы по исследованиям болот Черниговской губернии. – Чернигов, 1905. – Карта до С. 239.

^{69.} Толочко П.П. Киев и Киевская земля... – С. 116.

^{70.} Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 302, 457, 478, 482, 498, 500, 504, 599.

В своем «Поучении детям» Владимир Мономах рассказывает, как во время княжения в Чернигове (1078 – 1093) он более 100 раз мчался по вызову своего отца Великого Киевского князя Всеволода Ярославича в Киев «от заутрени до вечерни». Проведенная авторами археологическая разведка позволила конкретизировать маршрут князя на черниговском участке пути, выявить вдоль него цепочку городищ, в которых могли ждать его сменные лошади, без чего такая быстрая поездка вряд ли могла бы состояться.

In his «Povchannya Dityam» («Precept to Children») Volodymyr Monomakh tells, that during his reign in Chernihiv (1078 – 1093) he more than 100 times rushed at the summons of his father Grand Prince of Kyiv Vsevolod Yaroslavytch to Kyiv «from matins to vespers». Archaeological prospecting conducted by the authors, let to concretize the route of the prince on Chernihiv route segment, discover several sites of ancient settlements along it, in which fresh houses could be waiting for him – without them such a rapid trip was hardly possible.

Key words: Volodymyr Monomakh, «Povchannya Dityam» («Precept to Children»), route Chernihiv-Kyiv, fresh houses, archaeological prospecting.

